

Az első bártfai énekeskönyv kérdései

Előtanulmány

Bevezetés

A 16. századi magyar nyelvű költészet nyomtatott hagyományát a fennmaradt források alapján szinte teljesen feldolgozta a szakirodalom. Nagymértékű filológiai újdonságokat az ismeretlen források felbukkanása hozhat leginkább, ilyenből viszont az idő előrehaladtával egyre kevesebb várható. Ismerünk hivatkozott, de elveszett nyomtatványokat, kötéstáblákból kiáztatott töredékeket, vagy rövid terjedelmű, históriákat tartalmazó füzetes kiadványokat, amelyek jellegük-nél fogva könnyebben erodálódtak. Ezek esetében, ha nem is látható, de érzékelhető hiánnyal találkozunk: több volt valaha, mint amennyit ismerünk. Mi lehet viszont azokkal a forrásainkkal, amelyekről még ennyi fogalmunk sem lehet? Ha nem is minden kétséget kizáróan, de a szöveghagyomány tendenciózus anomáliái mentén még kirajzolódhatnak elveszett források.

A gyülekezeti énekeskönyvek rettentően heterogén műfajú, korú és szövegálapotú korpusza nem segíti a látásviszonyokat szöveghagyományuk feltérképezésében. Ezt nehezíti még a csonkán, címlap nélkül maradt énekeskönyvek nehézkes datálása is: több, közel egykorú énekeskönyv esetében az újonnan közölt énekek első előfordulásaiban sem lehetünk biztosak, és emiatt a nyomtatványok időbeli sorrendjében – a sztemmák felállításának egyik alapvető feltételében – sem. A 16. század végére ugyanakkor az énekeskönyvek hagyományozódásában is megteremtődtek csapásirányok és öröklődési modellek, emellett a felekezeti különbségek is jobban kirajzolódtak a liturgikus funkciók és a dogmatikai jellemzők mentén. Ezek együttesen azt eredményezik, hogy a változatok együttes olvasásával érzékelhessük a szöveghagyomány esetleges hiátusait.

A gyülekezeti énekeskönyvek szöveghagyományán emellett nagyon határozottan látszik az, hogy Huszár Gál 1560-as nyomtatványa után a szerkesztők első-

sorban és túlnyomórészt korábbi nyomtatott forrásból dolgoztak.¹ Sőt, általában több énekeskönyvből is. A vizsgált anyag e sajátossága és annak következetessége engedi csak meg, hogy ne lehessen bárhány kéziratot ismeretlennel feltölteni a változatok ágrajzait: szövegösszevetéssel a legtöbb esetben kikövetkeztethetők a variánsok konkrét forrásai.

Jelen tanulmányban a gyülekezeti énekek szöveg hagyományának ingoványos talaján próbálok egyensúlyozni, és nem szeretnék biztosan és hangosan állítani semmit sem. De talán épp a korpusz bizonytalanságai miatt lehet büntetlenül feltételezésekbe vagy módszertani kísérletezésekbe bocsátkozni.

Bártfa, 1593

Az úgynevezett bártfai énekeskönyv sok szempontból újtotta meg az addig kialakult gyülekezeti énekhagyományt. Amellett, hogy elsőként idomult szerkezete az egyházi év eseményeihez, és hogy a legvaskosabb, 274 éneket tartalmazó énekeskönyv a században, 44 új gyülekezeti éneket is közölt. Ilyen mértékű bővüléssel korábban csak Huszár Gál és Bornemisza Péter nagyívű kolligátumaiban találkozhattunk, nem tekinthető jellemzőnek a korban. A bártfai kiadás szerkesztője vélhetőleg Mihálykó János volt.² A nyomdai munka, a szedés minősége azonban nem igazodott a vállalkozás nagyszerűségéhez: a sajtóhibákat, a nyelvi következetlenségeket a szakirodalom a német anyanyelvű nyomdász számlájára szokta írni. Ezek miatt viszont érdekes szövegkritikai helyzet áll elő az elsőként itt megjelenő, ám sejtetően roncsolódott szövegváltozatok esetében, mivel az ezeket felhasználó későbbi énekeskönyvek szerkesztői kénytelenek „javítani” nyilvánvaló tévesztéseiket.

- 1 Pap Balázs korábbi és jelenlegi kutatásai is egyértelműen ebbe az irányba mutatnak: PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pannónia könyvek (Pécs: Pro Pannonia, 2014), 51–109; PAP Balázs, „Az 1602-évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 227–246; PAP Balázs, „Változatok és változtatások: Sztárai Mihály 23. zsoltára”, *Verso* 5, 2. sz. (2022): 27–35; PAP Balázs, *Szemtmák: Kéziratok és nyomtatványok a 16. századi magyar protestáns költészetben* (Budapest: Reciti, 2023). Ezt támasztották alá korábbi vizsgálódásaim is: ETLINGER Mihály, *Betű és forrás: Az első unitárius gyülekezeti énekeskönyvről*, PhD dolgozat (Pécs: PTE IDI, 2020), hozzáférés: 2023.01.09, <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34190>; ETLINGER Mihály, „Nyomtatványok, kéziratok és másolói tipológia: A 16–17. századi magyar versek szöveg hagyományához”, *Verso* 5, 2. sz. (2022): 37–44.
- 2 Csepregi Zoltán feltételezését Hubert Gabriella támasztja alá meggyőzően: H. HUBERT Gabriella, „Tanulmány”, in *Az keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretetek, [Bártfa, 1593]*, faksimile, szerk. KÖSZEGHY Péter, *Bibliotheca Hungarica Antiqua XLVII, 7–68* (Budapest: Balassi Kiadó–OSZK–MTA BTK ITI, 2019), 8–13.

A bártfai nyomtatvány sajtóhibáinak jelentőségét növeli, hogy a nemrégiben megjelent hasonmás kiadás kísérőtanulmánya felhívja a figyelmet a két, kiadáshoz használt csonka példány³ összevetésekor tapasztalt betű- vagy szóeltérésekre, amelyek úgy jöhettek létre, „hogyan szedés közben két variáns keletkezett.”⁴ Valami hasonló történhetett tehát, mint amikor az 1569-es Szegegy Gergely által szerkesztett, de sok nyomdai hibát ejtő debreceni kiadást az egy évre rá megjelenő énekeskönyv leginkább csak helyesbítette, nem szerkesztette át: így inkább újrakiadásról beszélhetünk. Annyiban viszont mégsem hasonló, hogy a debreceni nyomtatványokat egymástól független énekeskönyvként tartjuk számon.

Hubert Gabriella arra is felhívja a figyelmet, hogy a faksimiléhez használt két példány előszava is helyenként eltér, illetve a 233. oldalon az MTA példánya egy kottát is tartalmazott, amelyet a kiadáshoz legnagyobb részben felhasznált OSZK-béli nem. E jellegzetességek és a korábbi debreceni példa mentén adódhat a kérdés, hogy az ilyen esetekben egy énekeskönyv két példányát, vagy két énekeskönyv egy-egy példányát ismerhetjük?

A bártfai énekeskönyv datálása is árnyalja a helyzetet. A nyomtatvány utolsó levelei nem maradtak fenn, és minden valószínűség szerint azon volt a keletkezés dátuma.⁵ Egyetlen véletlen adatba kapaszkodhatunk csak: Újfalvi Imre 1602-ben, énekeskönyvének bibliográfiájában említi, hogy dolgozott az 1593-ból származó bártfai énekeskönyvből. Szerkesztőjéről és egyebekről más közelebbi adatot nem közöl. Mivel volt egy ismeretlen datálású, nyomdászati érvek alapján a bártfai Gutgesell-nyomdához köthető énekeskönyv (több példányban), és Újfalvi is beszámolt egy bártfai énekeskönyvről, ezeket érthető módon összekapcsolták a szakirodalomban. Azonban a két példány nem feltétlenül jelent meg ugyanabban a naptári évben (ahogy annak idején Debrecenben sem), emellett Újfalvi feltételezhetően csak egy bártfai példányból dolgozott, így az egyikük datálása sem feltétlenül helyes. Újfalvi Imre szavahihetőségét nem kérdőjelezném meg: 1593-ban jobb biztosnak lenni.

3 Országos Széchényi Könyvtár: RMK I. 267; MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye: RMI 4r 294. Létezik még egy elején-végén csonka példány a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában (jelzete: N 512), illetve egy lappangó példányról van még ismeretünk.

4 H. HUBERT, „Tanulmány”, 24.

5 Uo., 7.

Bölöni-kódex, 1615–1621

A bártfai énekeskönyv úgy került a látóterembe, hogy korábban többet foglalkoztam a Bölöni-kódexszel és annak egyik forrásával, egy mára elveszett 16. század végi nyomtatott unitárius énekeskönyvvel. Mivel egy szerkezet- és szövegszinten pontos másolat maradt fenn a kódexben – és egy énekeskönyv szerkesztője általában nyomtatott forrásból dolgozik –, lehetőséget adott arra is, hogy énekanyagát a korabeli nyomtatott változatokkal összeolvasva forrását megpróbáljam elhelyezni a 16. századi gyülekezeti énekeskönyvek viszonyrendszerében.

Hevesi Andrea foglalkozott a Bölöni-kódex és az 1593-mas bártfai énekeskönyv kapcsolatával.⁶ Regisztrálta, hogy több kizárólagos tartalmi egyezésük mellett mégis elkülönбöznek szövegváltozataikban. A tartalmi egyezések szorossága és a szövegváltozatok mássága abban az esetben sem változik nagymértékben, ha a Bölöni-kódex forrása, az 1593 és 1601 közé datálható unitárius énekeskönyv bekerül a képletbe, mivel következetes, szolgai másolásának eredményeképp nagy hányadában, jó állapotban maradt fenn. A két nyomtatott énekeskönyv időbeli közelsége is sajnos csak annyira lehet érv kapcsolatuk ellen, mint mellette; egy szerkesztő egyaránt dolgozhat egy frissessége miatt legjobbnak vélt új kiadásból, és ugyanúgy lehet még híján annak, míg szerkesztői munkáját végzi.

Kizárólagos tartalmi egyezéseik mellett a Bölöni-kódex vonatkozó énekeinek szinte mindegyike megtalálható a bártfai énekeskönyvben, ugyanakkor a kor többi szövegváltozataival összevetve az látszik, hogy a bártfai énekeskönyv nem lehetett közvetett forrása sem az unitárius kéziratnak. A következő összevetésben a *Drága dolog az Úristent dicsérni...* kezdetű ének különböző előfordulásainak részleteit láthatjuk. A teljes versszöveg közlésétől annak terjedelme miatt eltekintettem, ám a bártfai variáns erős eltérései (szürkével kiemelve) a kiválasztott strófák alapján is látványosak.

6 HEVESI Andrea, „Adalékok a Bölöni-kódex történetéhez”, *Keresztény Magvető* 119, 2. sz. (2015): 239–247.

1. Táblázat

Böloni-kdx. 117r Psalms száznegyvenhét	RMNy 640 91. 147. Psalmus	RMNy 713 322. Psalms 147. Nótája: Jól lehet, nagy sokat szóltunk Sándorru!	RMNy 886/1 73r CXLVII. Psalmus	RMNy 983 423. Psalms CXVII.
3. Ő gyógyít megszorodott szíveket, Vigasztalja az megpedt lelkeket, Ő enyhít meg sok keserűséget, Mind testi és lelki betegségeket.	3. Ő gyógyít megszorodott szíveket, Vigasztalja az megaltt fölköket, Ő enyhít meg sok keserűséget, Mind testi és fölki betegségeket.	3. Ő gyógyít megszorodott szíveket, Vigasztalja az megaltt lelkeket, Ő enyhít meg sok keserűséget, Mind testi és lelki betegségeket.	3. Ő gyógyít megszorodott szíveket, Vigasztalja az megaltt lelkeket, Ő enyhít meg sok keserűséget, Mind testi és lelki betegségeket.	3. Ő gyógyít megszorodott szíveket, Vigasztalja az megpedt lelkeket, Ő enyhít meg sok keserűséget, Mind testi és lelki betegségeket.
4. Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel ennyé szántalan rendre, Azért hogy ne tekintene népére?	4. Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enni szántalan rendre, Azért hogy ne tekintene népére?	4. Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel ennyé szántalan rendre, Azért, hogy rá tekintene mindenne.	4. Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel ennyi szántalan rendre, Azért hogy ne tekintene népére?	4. Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel ennyé szántalan rendre, Azért hogy ne tekintene népére?
6. Ez óneki csudálatos tanácsa, Hogy az szilgyeket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, Es okot mind az földig legyalazza.	6. Ez óneki csudálatos tanácsa, Hogy az szelédleket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, Es okot mind az földig legyalazza.	6. Ez óneki csudálatos tanácsa, Hogy az szelgyeket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, Es okot mind fortiglan legyalazza.	6. Ez óneki csodálatos tanácsa, Hogy az szilgyeket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, Es oket mind az földig legyalazza.	6. Ez óneki csodálatos tanácsa, Hogy az szilgyeket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, Es oket mind az földig legyalazza.
7. Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangoskodó számmal, Beszélgesünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őret imádságunkkal.	7. Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsaló számmal, Beszélgesünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őret imádságunkkal.	7. Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsaló számmal, Beszélgesünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őret imádságunkkal.	7. Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangoskodó számmal, Beszélgesünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őret imádságunkkal.	7. Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangoskodó számmal, Beszélgesünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őret imádságunkkal.